

Agnieszka Grygorczuk

Samodzielny Publiczny Psychiatryczny Zakład Opieki Zdrowotnej im. dr. St. Deresza
w Choroszczu

Pojęcie płci w psychologii

The notion of sex (gender) in psychology

Abstract

*The article concerns an issue of sex in psychology. In this work a contemporary approach and history of gender studies were presented. The term sex was replaced with gender in modern concepts, and it means cultural sex evinced in presentation and human behaviour. In this work four main prevailing theories in gender psychology were also presented: a theory of social learning, cognitive and progress theory, gender script theory and gender scheme theory. **Psychiatry 2008; 5: 70–73***

key words: sex, gender

Jeszcze kilkadziesiąt lat temu nikt nie zastanawiał się nad pojęciem płci w aspekcie wielowymiarowym. Postrzegana była jako dwa bieguny jednego wymiaru, a przez to traktowana w kategoriach przeciwieństw. Ze względu na szybkie tempo rozwoju naukowego, a także zmiany zachodzące w społeczeństwach, ta do niedawna jednoznaczna kategoria musiała zostać przedefiniowana. Obecnie wiadomo, że płeć może obejmować 10 wymiarów, przedstawionych w tabeli 1 [1].

Rozważane są zatem dwa główne poziomy kształtowania się tożsamości płciowej: biologiczny i psychospołeczny w dwóch różnych nurtach psychologicznych. Każdy z nich posługuje się odmienną terminologią. Słowo płeć (*sex*) odnosi się obecnie do płci biologicznej i wynika z anatomii jednostki, natomiast pojęcie rodzaj (*gender*) określa płeć kulturową przejawiającą się w prezentacji i zachowaniu człowieka. Tematem niniejszego artykułu będzie historia badań psychologicznych nad rodzajem oraz współczesne, psychospołeczne podejścia wyjaśniające fenomen płciowości.

Rozważania na temat różnic między kobietami i mężczyznami są stare jak świat. Temat ten fascynował

już wielkich starożytnych myślicieli, takich jak: Hipokrates, Platon czy Arystoteles. Choć filozofowie greccy uważali go za interesujący, pierwsi psychologowie, a wśród nich Wundt, zajęli się raczej naukowym poznaniem ogólnych prawidłowości struktury ludzkiego umysłu, którego reprezentatywnym wzorcem miał być umysł męski. Późniejsi badacze nazwali ten nurt strukturalizmem.

W tym samym czasie na gruncie psychologii amerykańskiej pozostającej pod silnym wpływem darwinowskiej teorii ewolucji, rodził się opozycyjny kierunek badań zwany funkcjonalizmem. Szkoła ta, po raz pierwszy w ramach psychologii naukowej, zwróciła uwagę na różnice związane z płcią w zakresie zdolności umysłowych i cech osobowości, które zaliczyła do różnic indywidualnych. Funkcjonalisci rozumieli je jednak jako biologicznie zdeterminowane, a kobiety jako mniej inteligentne i pozostające pod silnym wpływem swojej biologicznej natury, głównie instynktu macierzyńskiego. Podejście to zupełnie pomijało znaczenie czynników społecznych i kulturowych.

Lata 20. ubiegłego wieku nazwane zostały przez Crawford i Mareczek [2] „psychologią bez kobiet”. Rozwijający się w tym czasie behawioryzm niemal całkowicie zignorował kwestie różnic płciowych, zupełnie pomijając dorobek naukowy swoich poprzedników.

Szerokie zainteresowanie płcią powróciło dopiero wraz z pracami Z. Freuda i psychoanalizą. W 1905

Adres do korespondencji:

mgr. psych., lek. Agnieszka Grygorczuk
ul: Upalna 15/13, 15–668 Białystok
tel.: 502 260 820
e-mail: agrygorczuk@gmail.com

Tabela 1. Dziesięć wymiarów płci [1]

Table 1. Ten dimensions of sex [1]

Dymensja (wymiar)	Opis
1. Chromosomalna (genotypowa)	Kariotyp XX u kobiet, XY u mężczyzn
2. Gonadalna	Jądra u mężczyzn, jajniki u kobiet
3. Hormonalna	Związana z czynnością wewnątrzwydzielniczą gonad
4. Metaboliczna	Wyznaczana przez rodzaj aparatu enzymatycznego
5. Mózgowa	Płciowe zróżnicowanie mózgu
6. Wewnętrznych narządów płciowych	Przewody Wolfa u mężczyzn, Mulera u kobiet
7. Zewnętrznych narządów płciowych	Męskie: prącie i moszna Żeńskie: wzgórek łonowy, wargi sromowe większe i mniejsze, przedsionek pochwy, łechtaczka
8. Fenotypowa	Wygląd zewnętrzny dojrzałego człowieka
9. Socjalna	Metrykalna, prawna
10. Psychiczna	Poczucie przynależności do danej płci

roku wydał on *Trzy rozprawy o teorii płciowości* [3], w których opisał specyfikę rozwoju psychoseksualnego kobiety i mężczyzny, podkreślając odmienny charakter płciowości kobiecej. Według niego podstawowym czynnikiem wyzwalającym kształtowanie się różnic osobowościowych między płciami, a jednocześnie głównym czynnikiem motywacyjnym człowieka, miało być dostrzeżenie różnic anatomicznych pomiędzy dziewczynkami a chłopcami, a następnie pozytywne rozwiązanie kompleksu Edypa w fazie fallicznej. Chłopcom trudniej było, według Freuda, rozwiązać powyższy konflikt, gdyż ich tworzące się superego było bardziej surowe niż kobiece, a co za tym idzie, lepiej wykształcało się u nich poczucie wartości i norm społecznych.

W odpowiedzi na koncepcję Freuda pojawiło się wiele prac krytycznych napisanych przez kobiety, między innymi: Horney, Mead i Chodorow. Zapoczątkowały one tym samym tak zwaną psychoanalizę feministyczną. Chodorow [4] przypisywała fundamentalne znaczenie w kształtowaniu się różnic płciowych fazie preedypalnej, a nie jak Freud — edypalnej. Jest to bowiem okres, w którym wczesne związki z matką są silniejsze u dziewczynki, a matki od początku nieco inaczej traktują córki i synów. Dziecko, aby rozwinąć własną tożsamość, musi oddzielić się od matki. Dziewczynki zawsze identyfikują się z matką i tak naprawdę pozostają z nią związane, stąd kształtowanie tożsamości kobiecej przebiega w sposób łatwiejszy niż u chłopców, którzy po wstępnym okresie identyfikacji z matką, muszą się od niej definitywnie oddzielić, a mogą to uczynić poprzez separację lub negację wszelkiej kobiecości.

Mead [5] porównywała natomiast wzorce „kobiecości” i „męskości” w różnych kulturach. W swoich badaniach dowiodła, że niezależnie od regionu świata, nie ma stałej charakterystyki tego, co „kobiece” i tego, co „męskie”. Koncepcja Freuda nie jest więc uniwersalna.

Horney [6] nie zgadzała się z ukutym przez Freuda pojęciem „zazdrości o penis”, wprowadzając pojęcie — „zazdrości o łono” (*womb envy*) pojmowane jako męskie niespełnione pragnienie dawania życia, zdolności rodzenia i karmienia. Sugerowała, że to nie kobiece, lecz właśnie męskie doświadczenia wczesnodziecięce sprzyjają powstawaniu poczucia niższości. Horney [7] skrytykowała również pojęcie masochizmu, jako rzekomej istoty kobiecej tożsamości. Według niej jest ono patologiczne dla obu płci.

W psychoanalizie, oprócz Freuda, rolę płci w kształtowaniu się osobowości podkreślał również Jung [8]. Jako pierwszy zwrócił uwagę na przenikanie się pierwiastków męskiego i kobiecego w ludzkiej psychice. Kobiecość w mężczyźnie nazwał Animą, zaś męskość w kobiecie Animusem. Według niego dojrzała osobowość rodzi się z interakcji przeciwieństw w niepodzielnej całości, którą obrazuje archetyp mandali — doskonałej kulistości integrującej w sobie biegunowo odmiennie elementy. Ten zachodzący przez całe życie proces Jung nazwał indywiduacją.

Czasy współczesne przyniosły wiele zróżnicowanych teorii dotyczących kształtowania się rodzaju. Te najnowsze powstają w duchu wszechobecnego w psychologii współczesnej interakcjonizmu (poszukiwania przyczyny różnych zjawisk w interakcji między dziedzicznością a środowiskiem).

Teoria społecznego uczenia się

Podejście to stanowi odmianę klasycznej teorii uczenia się, uwzględniającej zasady warunkowania sprawczego B.F. Skinnera [9]. Przyjmuje ono, że kształtowanie się zachowań związanych z rodzajem jest jednym z wielu zachowań wyuczonych w procesie rozwoju poznawczego dzięki obserwacji środowiska społecznego oraz modelowania. Naśladowanie lub pominięcie zapamiętanych zachowań zależy od ich obserwowanych konsekwencji (aprobata bądź dezaprobata społeczna, osiągnięcie lub też nie wyznaczonego celu), czyli wzmocnienia. Uczenie się przez obserwację obejmuje zatem warunkowanie zastępcze [10]. Pierwszymi obiektami dziecięcej obserwacji są rodzice, później natomiast rolę tę przejmują koleżanki i koledzy. Dzieci uczą się zachowań kojarzonych z obydwojema rodzajami, ponieważ w ich środowisku dostępne są zarówno kobiece, jak i męskie modele, natomiast angażują się tylko w te modele zachowań, które są specyficzne dla danego rodzaju. Wynika to z odmiennego sposobu wychowania dziewczynek i chłopców poprzez wzmocnianie różnych przeciwnych nieraz zachowań.

Teoria poznawczo-rozwojowa

Nawiązuje ona do koncepcji Piageta [11], który uważał, że rozwój umysłowy polega na coraz lepszej adaptacji do warunków środowiska, a towarzyszy mu wzrost złożoności i efektywności struktur poznawczych. Zachowania związane z rodzajem traktowane są tu jako jeden z elementów rozwoju poznawczego dziecka. Według twórcy teorii poznawczo-rozwojowej — Kohlberga [12], podstawą osiągnięcia tożsamości płciowej jest rozwój świadomości niezmienności rodzaju. Przekonanie, że rodzaj dziecka oraz innych osób pozostaje przez całe życie taki sam, pojawia się dopiero pomiędzy 5. a 6. rokiem życia i wynika z rosnącej zdolności dziecka do klasyfikowania obiektów na podstawie ich cech fizycznych.

Teoria scenariusza rodzaju

Zakłada, że nabywana przez dziecko wiedza społeczna na temat rodzaju ma organizację sekwencyjną. Scenariusz rozumiany jest tu jako uporządkowany łańcuch zdarzeń, który „(...) zawiera jednak dodatkowo element stereotypowej roli rodzajowej, definiujący, która płć stereotypowo angażuje się w daną sekwencję wydarzeń” [13]. W badaniach wykazano, że scenariusze ułatwiają zapamiętywanie treści zgodnych z własnym rodzajem,

a efekt ten był najsilniejszy u najmłodszych uczestników badania.

Teoria schematu rodzaju

Teorię schematu rodzaju stworzyła Bem [14]. Zakłada ona, że wszelkie informacje zarówno bezpośrednie, jak i pośrednie związane z rodzajem, zorganizowane są pod postacią schematu poznawczego: „Jest on strukturą poznawczą, siatką skojarzeń, która selekcjonuje, organizuje i ukierunkowuje indywidualną percepcję” [15]. Schemat męskości dotyczy funkcjonowania zadaniowego, sprawności i asertywności, zaś kobiecości — funkcjonowania społeczno-emocjonalnego. W toku rozwoju dzieci uczą się owych schematów, które zawierają zarówno podstawowe dane dotyczące anatomii, funkcji reprodukcyjnych, podziału pracy czy osobowościowych atrybutów kobiet i mężczyzn, jak również bardziej odległe, metaforyczne powiązania związane z odmiennością rodzajową. Powstała struktura działa jak filtr: z jednej strony ukierunkowuje jednostkę na poszukiwanie określonych informacji, a z drugiej ułatwia asymilację danych zgodnych z istniejącymi w schemacie wymiarami. Dziecko zaczyna utożsamiać się ze schematem własnej płci, odrzucając jednocześnie cechy płci przeciwnej. Od tej pory ocenia ono siebie przez pryzmat schematu i od zgodności z nim zależeć będzie jego samoocena. Bem nazywa ten proces typizacją rodzajową (*gender typing*) [16].

Podsumowując, warto zwrócić uwagę, że pomimo bogatego dorobku psychologii rodzaju naukowcy nadal nie wypracowali jednej, powszechnie akceptowanej i wyczerpującej definicji płci jako konstruktu psychologicznego. Obecnie dominującym tematem większości badań stały się różnice biologiczne i społeczne między kobietami i mężczyznami. Pomimo różnorodności wyciąganych wniosków, nurt ten jest stale krytykowany przez zwolenników równouprawnienia kobiet. Głoszą oni bowiem, że nie ma żadnych różnic między ludźmi bądź są skłonni je minimalizować, rozumiejąc równość jako identyczność. Fromm natomiast już w roku 1944 ostrzegał: „Kto przyjmuje, że równość oznacza brak różnic, ten umacnia tendencje, które prowadzą do zubożenia naszej kultury — do »automatyzacji« jednostki i do osłabienia tego, co stanowi najbardziej wartościowy wymiar ludzkiej egzystencji: rozwoju swoistości każdego człowieka” [17]. Nie wiadomo więc, w jakim kierunku potoczą się przyszłe badania, jeżeli koncepcja identyczności na dobre zagości w psychologii naukowej.

Streszczenie

Artykuł dotyczy zagadnienia płci w psychologii. Przedstawiono w nim historię badań nad rodzajem oraz podejścia współczesne. Nowoczesne koncepcje zastępują termin *płeć (sex)* pojęciem *rodzaj (gender)* określającym *płeć kulturową* przejawiającą się w prezentacji i zachowaniu człowieka. W niniejszej pracy przedstawiono 4 dominujące obecnie w psychologii rodzaju teorie: teorię społecznego uczenia się, teorię poznawczo-rozwojową, teorię scenariusza oraz teorię schematu płci. **Psychiatria 2008; 5: 70–73**

słowa kluczowe: *płeć, rodzaj*

PIŚMIENICTWO

1. Waszyńska K., Rękoś M. Tożsamość płciowa i czynniki ją warunkujące. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2004; 2572: 212–213.
2. Brannon L. Psychologia rodzaju. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002; 25.
3. Mandal E. Pojmowanie fenomenu płciowości w psychologii. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2004; 2572: 197.
4. Chodorow N. Feminism and difference: Gender, relation and difference in psychoanalytic perspective. *Socialist. Review* 1979; 46: 42–64.
5. Mandal E. Pojmowanie fenomenu płciowości w psychologii. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2004; 2572: 198–199.
6. Horney K. Neurotyczna osobowość naszych czasów. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976; 10.
7. Horney K. Neurotyczna osobowość naszych czasów. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976; 171.
8. Oleś P.K. Wprowadzenie do psychologii osobowości. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003; 56.
9. Brannon L. Psychologia rodzaju. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002; 183.
10. Oleś P.K. Wprowadzenie do psychologii osobowości. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003; 212.
11. Strelau J. Inteligencja człowieka. Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 1997; 47.
12. Brannon L. Psychologia rodzaju. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002; 188.
13. Brannon L. Psychologia rodzaju. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002; 197.
14. Bem S.L. Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review* 1981; 88: 354–364.
15. Kuczyńska A. Inwentarz Do Oceny Płci Psychologicznej (IPP). Podręcznik. Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa 1992; 7.
16. Wojciszke B. Człowiek wśród ludzi. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002; 444.
17. Fromm E. Miłość, płeć i matriarchat. Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 1997; 129.

Errata

Errata do czasopisma *Psychiatria* 1/2008 — na stronie 17 mylnie podano wartości w tabeli 2.

Tabela 2. Tabela częstości zmiennej „Płeć psychologiczna”

Table 2. Table of frequency appearance of the Psychological gender variable

Nazwa	Wszyscy respondenci		Grupa kliniczna		Grupa kontrolna	
	Częstość	%	Częstość	%	Częstość	%
Płeć androgyniczna	13	20	4	13	9	28
Płeć określona	36	56	21	66	15	47
Płeć skrzyżowana	3	5	0	0	3	9
Płeć nieokreślona	12	19	7	22	5	16
Suma	64	100	32	100	32	100

Źródło: opracowanie własne